

УДК 61:378. 12-055. 2(477) "18/19"

Кобченко Катерина,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник Центру українознавства,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЖІНОЦТВО УКРАЇНИ У МЕДИЧНИХ ПРОФЕСІЯХ: ПОЧАТОК ШЛЯХУ (середина XIX – поч. XX СТ.)

У статті розглядається становлення навчальних закладів та розвиток медичної освіти жінок в Наддніпрянській Україні в середині XIX – на початку XX ст. від підготовки медичного персоналу середньої ланки, таких як акушерки та фельдшерки, до дипломованих жінок-лікарів. Показано непростий шлях здобуття уродженками України вищої медичної освіти як шляхом навчання за кордоном, так і у створених на початку XX ст. Вищих медичних школах.

Ключові слова: жіноча історія, жіночий рух, жіноча освіта, медична освіта, акушерка, фельдшерка, жінка-лікар.

Кобченко Екатерина. Женщины Украины в медицинских профессиях: начало пути (середина XIX – нач. XX в.)

В статье рассматривается становление учебных заведений и развитие медицинского образования женщин Надднепроянской Украине в середине XIX – в начале XX в. от подготовки медицинского персонала среднего звена, таких как акушерка и фельдшерница, до дипломированных женщин-врачей. Показан непростой путь получения уроженками Украины высшего медицинского образования как путем учебы за границей, так и в созданных в начале XX в. Высших медицинских школах.

Ключевые слова: женская история, женское движение, женское образование, медицинское образование, акушерка, фельдшерница, женщина-врач.

Kobchenko Katherina. Ukrainian women in medical professions: at the beginning of the way (middle of the 19th – beginning of the 20th cent.)

The beginning and development of medical education of Woman from Dnieper Ukraine in the middle of the 19th – the beginning of the 20th centuries from the middle-level medical personal like midwives and medical assistants till the graduated woman doctors

are analyzed in the article. The non-simple way to the becoming by the woman native of Ukraine of higher medical education by study abroad as well as in the opened on the beginning of the 20th century higher medical schools are shown.

Key words: *woman's history, woman's movement, woman's education, medical education, midwife, medical assistant, woman doctor.*

Історія медичної освіти та праці жінок у галузі медичної допомоги є окремою сторінкою жіночої історії, адже шлях визнання за жіноцтвом прав на цю діяльність був довгим та непростим. Попри те, що медичні практики жіноцтва, такі як повивальна справа, народна фітотерапія та інші форми зцілення мали давню традицію, професіоналізація медичної допомоги, яка набула свого завершення у XVIII–XIX ст., призвела до виключення жіноцтва з цієї галузі діяльності, як і зі сфери професійної та вищої освіти в цілому. Тому з початком жіночого руху в середині XIX ст. у його початкових формах боротьби за права жінок на освіту та працю медична сфера набула особливого значення.

Цей процес пройшов кілька етапів і почався з підготовки професійних акушерок, які мали прийти на зміну сільським повитухам, практики яких тлумачилися офіційною медициною як застарілі, а нерідко й ворожі тогочасній науковій лікувальній справі. Оскільки родопоміч належала до традиційних жіночих практик, здобути право освіти та подальшої праці у цій сфері медицини жінкам було найлегше, адже це питання не викликало серйозного спротиву з боку медиків, навпаки, віталосся ними, адже за умов загальної нестачі лікарів, особливо в провінції та сільській місцевості, необхідність використання праці акушерок була нагальною.

Іншою сферою медичної допомоги була медсестринська справа: у ній жінки з середини XIX ст. також завойовують впевнені позиції, передовсім завдяки їх самовідданій праці під час військових дій, а також визнанню та підтримці цієї праці з боку авторитетних лікарів, таких як Микола Пирогов.

Наступним кроком стало здобуття жінками фельдшерського звання. Цьому сприяв розвиток земської медицини, в межах якої створювалася мережа повітових лікарень, для чого були необхідними медичні кадри. Через нестачу кваліфікованих лікарів на допомогу їм мали прийти лікарські помічники – фельдшери, переважно з місцевих уродженців. Початково на навчання набирали виключно селянських хлопчиків, але поступово цей фах почали здобувати і жінки, причому

серед перших з них були вже акушерки, що практикували. Поступово потреби сільської медицини в універсальних медичних працівниках призвели до появи жіночого фаху фельдшерки-акушерки, внаслідок чого вже в 1910-х роках стало помітним зростання кількості таких працівниць, порівняно з чоловіками-фельдшерами. Адже саме такі жінки були більш універсальними та потрібними працівницями в народному середовищі.

Проте вищеназвані медичні професії були допоміжними, а перші дві – акушерство та медсестринська справа – ще й виключно жіночими. Тому опанування їх жінками не наражалося на серйозні труднощі й відбувалося послідовно, відповідно до суспільних потреб.

Найбільш складним був шлях жінок до звання дипломованого лікаря та подальшої практики у цій сфері. Тут їм не лише доводилося долати серйозні суспільні упередження та несприятливу політику уряду щодо вищої медичної освіти жінок, але й доводити свою компетентність професійній корпорації колег-чоловіків, значна більшість якої поставилася до жінок як до потенційних конкурентів – недовіркою та недобррозичливо.

Отже, прилучення жінок до медичної праці відбувалося паралельно з прогресом медичних знань та розширенням форм медичної допомоги, почасти під впливом цих процесів. Одним із важливих компонентів цього явища була медикалізація родопомочі. Втілювати нові практики в цій сфері мали спеціально підготовлені “вчені акушерки”, які з середини – другої половини XIX ст. поступово приходили на зміну народним повитухам.

Одним із перших навчальних закладів для підготовки акушерок став Інститут повивального мистецтва, відкритий у 1845 р. при Університеті Св. Володимира в Києві. Це відкриття відбулося незабаром після організації медичного факультету та відкриття при ньому клінік, у т. ч. акушерської. Цей інститут став спадкоємцем відповідного навчального закладу, який діяв при Віленській медико-хірургічній академії, навчальна база якого й стала основою медичного факультету Університету Св. Володимира. Інститут повивального мистецтва був унікальним закладом, адже подібного не було при жодному іншому університеті [5, арк. 5]: зазвичай такі навчальні заклади діяли при лікарнях, як це було в Москві та Петербурзі.

Навчання майбутніх акушерок було безкоштовним, натомість вони по черзі виконували всю допоміжну роботу в Акушерській клініці: так, згідно з “Положенням” про Інститут повивального мистецтва, учениці мали постійно знаходитись у клініці, безвідмовно виконуючи всю

службу з їх спеціальності як біля проділь, так і немовлят [5, арк. 2 зв]. За задумом організаторів – професорів університету – Повивальний інститут мав готувати акушерок, що займалися б самостійною практикою [2, арк. 2 зв.-3]. Навчальний курс тривав два роки та складався з піврічного теоретичного курсу і 1,5-річних практичних занять у клініці; усі заняття зі слухачками проводилися окремо від студентів, а незмінним викладачем Інституту був проф. Олександр Матвеев.

При цьому можливості клініки були обмеженими, що дедалі більше давалося взнаки. При заснуванні клініки в ній було всього 8 ліжок; в 1867 р. їхня кількість збільшилася до 25 і залишалася такою до закриття інституту [17, с. 176]. Це й стало основною причиною його ліквідації: зростаюча кількість учениць ускладнювала можливості навчання не лише них самих, але й студентів університету, освітнім потребам яких було віддано перевагу. Так, у лютому 1881 р. кількість студентів чотирьох курсів медичного факультету становила 100 осіб, тоді як учениць дворічного курсу повивального мистецтва – 75 [4, арк. 13 зв.]. Тож з дозволу Міністра народної освіти Рада університету 4 грудня 1881 р. прийняла рішення про закриття Інституту повивального мистецтва до 1 червня 1883 р. таким чином, щоб раніше зараховані учениці мали змогу довчитися, проте набір нових не здійснювався [6, арк. 1-2]. “Таким образом, институт просуществовал 39 лет, образовал 1 280 повивальных бабок и был закрыт среди самого разгара своей деятельности, очевидно, не от отсутствия необходимости в нем в крае, а чисто от неблагоприятных внешних причин” [18, с. 202].

Історія інституту, передовсім зростаючий склад його учениць, є водночас віддзеркаленням важливих соціальних та гендерних змін у тогочасному українському суспільстві. Так, основну масу учениць – понад половину з них – становили неодружені жінки, решта були заміжніми або ж вдовами [3, арк. 15 зв]. Віковий ценз для вступу в інститут становив 18 років, проте осіб у віковій категорії до 21 року було небагато. Основний контингент учениць складала жінки у віці 21-31 рік, що становили більшу частину усіх жінок; в середньому трохи менше третини становили ті, хто мав вік 31-43 роки [3 арк. 15 зв.].

Якщо порівняти дані про вік та сімейний стан майбутніх повитух, стає очевидним, що в інституті значна частина самотніх молодих жінок шукали професійної підготовки для самостійного заробітку, теж стосувалося і вдів, які втратили годувальника. Проте у випадку заміжніх жінок, які йшли навчатися, заробітку чоловіка вочевидь не вистачало для утримання родини. Проте в останньому випадку згоду на

навчання дружини мав надати чоловік; для неодружених була необхідна згода батьків.

Відносна доступність освіти зумовлювала досить строкатий соціальний склад майбутніх акушерок, який включав практично всі суспільні верстви від селянок, дочок чи дружин священників, чиновників та різночинської інтелігенції, до дворянок, кількість яких особливо зросла в пореформені десятиліття [3, арк. 15].

Попри те, що саме молоді та часто неодружені жінки отримували фах акушерок, офіційно зберігалось звання “повивальної бабки”, успадковане від народної традиції акушерства, яким займалися лише старші жінки. Паралельно з ним все частіше почало вживатися поняття “акушерка”. Проте важливим у цьому відношенні була вимога неупередженості, “незараженості” розуму учениці марновірством, під яким передовсім розумілися народні уявлення про акушерство [2, арк. 8 зв.].

Надалі проблема підготовки акушерок, потреба в яких значно зросла, вирішувалася шляхом створення мережі спеціальних навчальних закладів при відповідних відділеннях лікарень, пологових закладах, або й просто у спеціальних школах акушерок, державних чи приватних. Одна з акушерських шкіл у Києві була відкрита при міській Олександрівській лікарні. У 1903 р. відновила роботу і Повивальна школа при Університеті Св. Володимира з меншою кількістю учениць та масштабом діяльності.

Наприкінці XIX ст. для жінок відкрилася також можливість здобувати фельдшерський фах. Попри те, що до фельдшерських шкіл тривалий час зараховували лише хлопців, жінки мали право складати іспити екстерном після дворічної практики в лікарні: така можливість існувала, зокрема, при Кирилівській земській лікарні, де випадки складання жінками іспитів на фельдшерське звання мали місце вже в 1880–1890-х рр. [7, арк. 1-171].

Проте вже в 1906 р. навчання у Київській земській фельдшерській школі було дозволене також жінкам, для яких ввели особливі умови вступу: їх приймали на навчання у віці до 30 років з освітою не менше, ніж 4 класи урядової гімназії, одразу в другий клас школи за умови складання іспиту з латинської мови; на тих же засадах до школи зараховувалися й акушерки I розряду [8, арк. 11, 37, 39]. Так, уже в листопаді 1907 р. зі 102 учнів школи дівчат було не менше, ніж 23. Отже, хлопці отримували звання фельдшера в більшості ще не досягнувши 20-річного віку, тоді як основна маса учениць була в середньому на 10 років, тобто майже ціле покоління старшою.

А в 1910 р. школу було перетворено з суто фельдшерської на фельдшерсько-акушерську, в результаті чого “получилось два отделения – чисто фельдшерское, на которое поступают преимущественно мальчики, и фельдшерско-акушерское”, на яке зараховували виключно дівчат і жінок [9, арк. 63]. У результаті з 1911–1912 навчального року до школи вперше почали приймати в перший клас дівчат-випускниць двокласних сільських та міських училищ – тобто в більшості таких самих дочок селян, сини яких традиційно складали основну масу учнів школи. Саме представниці цих верств мали стати постійними робітницями в тому середовищі, з якого вийшли самі, адже далеко не всі своскошні випускниці школи попередніх років охоче йшли працювати в земські лікувальні заклади.

Результатом цих змін стало зростання, а надалі і переважання учениць над учнями, що зумовлювалося передовсім потребами сільської медицини. Так, повітові земства встановлювали стипендії своїм уродженцям та самі обирали кандидатів для майбутньої служби, нерідко віддаючи перевагу дівчатам. Якщо на 1 січня 1912 р. із 117 учнів хлопці становили 74, а дівчата 43 особи [10, арк. 143-144], то вже на початку 1915 р. 123 учня розподілялися на 45 чоловіків та 78 жінок [11, арк. 4 зв.-5]. Подібні фельдшерсько-акушерські школи відкривалися при більшості губернських лікарень.

Що ж стосується приватних фельдшерсько-акушерських шкіл, які виникли на початку ХХ ст., якими були в Києві школа д-ра Нейштубе, школа д-ра Браткова (пізніше закрита), то понад 90% контингенту їх учнів складали жінки, а Самаритські курси були й виключно жіночими. В значній більшості їхніми ученицями були жінки-єврейки, позбавлені можливості навчатися в державних та громадських (земських) школах через чинну в них 10% норму прийняття євреїв.

Таке зростання кількості акушерських та фельдшерських учениць свідчить не лише про соціально-економічне становище жіноцтва, змушеного дедалі більше шукати самостійної праці, але й показує значення медичних професій як бажаних для значної кількості жінок. Звичайно, через невисокий освітній ценз та малу платню за навчання (або ж її відсутність) такі навчальні заклади були передовсім привабливими для нижчих соціальних верств. Проте якщо йдеться про жінок, їх соціальний склад в акушерських та фельдшерських школах був помітно більш строкатим, порівняно з чоловічим, і включав представниць різних міських верств на навіть неможливого дворянства. Причинами цього були як певна обмеженість жінок у виборі професій, так, водночас, малодоступність та висока вартість вищої медичної освіти.

Перші спроби жінок отримати вищу медичну освіту припадають на 1860-ті роки. Декому вдалося короткий час відвідувати окремі лекції в університетах та Медико-хірургічній академії в Петербурзі вільнослухачками, проте про систематичну вищу освіту в такому випадку не йшлося та й інших можливостей її здобуття на батьківщині та в межах Російської імперії в цілому не передбачалося.

Вихід було знайдено у навчальній міграції за кордон, насамперед до Швейцарії: ця країна виявилася найбільш ліберальною у ставленні до іноземних студентів загалом та до жінок зокрема. Від останніх не вимагалось пред'явлення атестату зрілості (матури), обов'язкового для місцевих абітурієнтів. Значна частина “російських студенток” швейцарських університетів, передовсім Цюріха, вивчали медицину, не в останню чергу наслідуючи приклад піонерки жіночої медичної освіти Надії Суислової – першої студентки університету Цюріха (з 1865 р.) та водночас першої в Європі жінки-доктора медицини (1867 р.) [27, с. 11].

Кількість дівчат, які навчалися в Цюріху, швидко зросла з 14 осіб в 1870-71 навчальному році до 109 в літньому семестрі 1873 р. [25, s. 127]. У звіті російської слідчої комісії щодо цих студенток йшлося: “Майже вся Росія, за винятком північних, північно-західних та прибалтійських губерній, надіслала сюди своїх представниць”, причому найбільше жінок походило з центральних губерній Росії та Новоросійського краю [1, с. 72]. Той факт, що більшість жінок вивчали медицину, пояснювався, зокрема, як тогочасною вірою в прогресивну та перетворюючу роль природничих наук, а також розуміння лікарської професії як однієї з найбільш дієвих форм суспільного служіння.

Останнє тлумачення цієї професії було тісно пов'язане з революційними ідеями, якими, завдяки контактам з політичними емігрантами, захопилися чимало студенток з Російської імперії. Офіційна реакція російського уряду була гострою та вилилася у попередженні: ті з жінок, які після початку 1974 р. продовжуватимуть навчання в Цюріху, втратять можливість навчатися чи складати іспити в російських навчальних закладах [14, с. 561]. Більшість студенток зважили на попередження, так що з усіх російських студенток 1870-х років завершити навчання в Цюріху вдалося щонайменше 22 або 18% [27, s. 125], решта ж намагалася продовжити їх в інших містах, у т. ч. за кордоном; в університеті ж Цюріха, незважаючи на заборону, до 1876 р. завершувати навчання вирішили тільки 4 жінки [27, s. 124].

Натомість у самій імперії в 1872 р. було організовано окремий заклад медичної освіти жінок – Особливий жіночий курс для освіти вчених акушерок, який у 1876 році було перейменовано на Жіночі ме-

дичні курси, що більше відповідало характеру закладу, освіта в якому наближалася до вищого курсу медичних наук. За 10 років існування, до свого закриття, цей навчальний заклад випустив 521 жінку-лікаря, які лише в 1883 р. отримали спеціальне звання “лікарів жінок та дітей” [12, с. 99, 102, 106-107] із правом на відповідну практику, а у 1898 р. здобули ще й права державної служби [22, с. 45, 52].

Попри те, що навчатися на цих курсах мали змогу далеко не всі бажаючі, названі урядові заходи зумовили зменшення кількості студенток з Російської імперії в швейцарських університетах. Проте так було лише в 1880-х рр. [27, с. 14]; на початку ХХ ст. хвиля студентської міграції зростає з новою силою. Причинами цього були невирішеність питання вищої жіночої освіти, у тому числі медичної, в самій Росії, тому значну кількість студентства становили жінки, а також відсоткові норми зарахування євреїв до державних вищих шкіл, що штовхало їх на здобуття освіти за кордоном. “Кількість студентів з Росії в закордонних вищих навчальних закладах зросла настільки, що частка їх у деяких країнах, наприклад, у Швейцарії та Німеччині, досягла 25% усіх студентів цих шкіл, а число російських студенток доходило до 50% усіх жінок, що в них навчалися” [23, с. 193].

Як і раніше, найбільш популярними серед жіночого студентства з Російської імперії були Швейцарія як місце навчання та медицина як фах. При цьому в цей час близько 30% студенток з Росії складали уродженки українських губерній, в абсолютній більшості єврейської національності. Найбільше таких дівчат походило з тих українських губерній, що входили до смуги єврейської осілости, передовсім з губерній Київської, Подільської і Таврійської. Значною була кількість уродженок Одеси та Києва, далі йшли Катеринослав, Миколаїв, Житомир. З українських територій поза зоною єврейської осілости найбільшим було представництво жінок Харкова [26].

Натомість відкриття у 1897 р. першої в Росії вищої медичної школи для жінок – Жіночого медичного інституту в Санкт-Петербурзі з університетським курсом освіти – не могло задовольнити зростаючої освітньої потреби, адже на початку ХХ ст. кількість бажаючих вступити в нього вчетверо перевищувала можливості прийому [15, с. 5], тож це лише частково вирішувало проблему.

Життя та навчання за кордоном, навіть для більшості тих, хто міг собі його дозволити, було складним та матеріально обтяжливим. Наскільки більш бажаною була для багатьох можливість студіювати на батьківщині, свідчить той факт, що після відкриття в Києві Медичного відділення Вищих жіночих курсів деякі студентки навіть дру-

го-третього курсів закордонних університетів готові були вступити на них та почати студії спочатку, аби лиш мати змогу навчатися на батьківщині [15, с. 6].

Отже, можливість вивчати вищий курс медичних наук в Україні жінки отримали лише в 1907 р. з відкриттям Медичного відділення при Київських вищих жіночих курсах. Це відділення стало третім таким закладом в імперії, після Медичного відділення Московських ВЖК, відкритих на рік раніше, і фактично діяло як самостійний навчальний заклад, а в 1916 р. домоглося від вищого освітнього керівництва остаточного визнання своєї самостійності, будучи перейменованим на Жіночий медичний інститут (ЖМІ) [21, арк. 9].

У промові з нагоди відкриття Медичного відділення в 1907 р. голова його педагогічної ради проф. Олександр Муратов, звертаючись до курсисток, відзначив, що крім власне освітньої в них є “еще и более важнейшая задача – проторить, очистить путь к высшему женскому медицинскому образованию на Юго-Западе России для грядущих поколений” [15, с. 15]. До певної міри це справдилося і незабаром подібні навчальні заклади було відкрито й у інших університетських містах України: в 1910 р. засновано Вищі жіночі медичні курси в Одесі та відкрито Жіночий медичний інститут у Харкові. Усі названі заклади були приватними, тобто не отримували державного фінансування, а існували за рахунок плати за навчання та громадської підтримки.

Навіть за цих умов “в столь короткое время и “буквально из ничего” педагогическому Совету удалось создать в г. Киеве высшее женское медицинское учебное заведение” [13, с. 4]. Так, “стараясь доставить своим слушательницам возможно полное и основательное медицинское образование, равное университетскому” [16, с. 1], педагогічна рада відділення протягом перших років створила власну навчальну базу; курсистки-медички отримали змогу працювати в Олександрівській міській та Кирилівській губернській земській лікарнях, на території яких медичне відділення КВЖК спорудило власні початкові корпуси, обладнало клініки, лабораторії, кафедри та спорудило власний Анатомічний інститут [19, арк. 72-72 зв.]. Визнанням високого рівня організації навчального процесу на Медичному відділенні КВЖК стало нагородження його найвищою відзнакою Всеросійської виставки 1913 р. у Києві – Великою золотою медаллю [21, арк. 4].

Не в останню чергу діяльності Медичного відділення КВЖК, а згодом ЖМІ у Києві та успіхам його випускниць вища медична освіта жінок завдячує своєму суспільному визнанню. Адже більшість жінок, знання яких відповідали високому освітньому цензу, виявилися

цілком успішними у навчанні. Уже перший випуск жінок-лікарів у 1912 р. добре склав іспити на диплом у відповідній екзаменаційній комісії при Університеті Св. Володимира: згідно з офіційним відгуком голови комісії, слухачки Медичного відділення Київських ВЖК, “проявили гораздо большую успешность и обнаружили гораздо больше знаний, нежели студенты Медицинского факультета университета” [13, с. 8]. І це при тому, що претендентки мали складати іспити не лише з предметів суто медичних, але й природничо-історичних, від яких звільнялися студенти. Слухачки-медички і надалі екзаменувалися в цілому краще, ніж студенти: приміром, навесні та восени 1916 р. у медичній екзаменаційній комісії при Університеті Св. Володимира частка тих, хто отримав дипломи з відзнакою серед чоловіків становила 10,8 %, тоді як серед жінок 22,2% [20, арк. 101].

У цілому протягом перших п'яти випусків у 1912-16 рр. лікарські дипломи різного ґатунку отримали понад 700 жінок [19, арк. 4]. До реорганізації в 1920 р. Жіночий медичний інститут у Києві підготував ще кількасот дипломованих жінок-лікарів, так само як і медичні освітні заклади для жінок у Харкові та Одесі.

Загалом же протягом перших шести років діяльності МВ КВЖК з 3 664 осіб, які подали прохання про вступ, зараховано було 2 244 особи, або 61,2%. Відмова у зарахуванні зумовлювалася майже виключно “фактической невозможностью, вследствие недостатка мест, принять всех желающих поступить на Медицинское Отделение, хотя по своему образовательному цензу почти все подавшие прошения лица удослетворяли условиям приема” [13, с. 5].

Викладачами МВ були переважно професори і приват-доценти медичного факультету Університету св. Володимира; так, на момент перетворення відділення на Жіночий медичний інститут у 1916 р. викладання у ньому здійснював 21 професор [21, арк. 8], тобто майже стільки ж, скільки в Університеті Св. Володимира, на медичному факультеті якого на початку 1918 р. працювало 25 професорів [24, с. 169-170]. Зусиллям професорів-медиків, таких як голови педради Медичного відділення О. Муратор та С. Томашевський, а також В. Високович, П. Морозов, В. К. Ліндемман та ін. медична освіта українського жіноцтва завдячує своїм розвитком і становленням.

На жаль, далеко не всі та не одразу чоловіки-медики визнали за жінками право на вищу медичну освіту та практику, і нерідко жінки-лікарі мали доводити свою підготовку та компетентність в умовах конкуренції з колегами-чоловіками, що підтверджують спогади перших жінок-медиків. Однак це було не єдиною перепороною розвитку

медичної освіти жіноцтва. Важливу роль зіграла несприятлива політика уряду в питанні вищої жіночої освіти, особливо медичної. Ця сфера відзначалася особливими суспільними упередженнями щодо здатності жінок здобути вищу медичну освіту та надалі працювати лікарями. Жінкам відводилася роль сумлінних помічниць – медсестер, акушерок, нарешті, фельдшерок, проте їх здібності до наукового мислення та відповідальної професійної діяльності ставилися під сумнів. У результаті саме вища медична освіта жінок розвивалася в межах Російської імперії найповільніше, порівняно навіть з іншими спеціальностями, а більшість закладів цієї освіти було відкрито найпізніше, лише на початку ХХ ст. На той час вже чимало жінок довели свою цілковиту компетентність у медицині, а зростаюча потреба суспільства в кваліфікованих лікарях, як і певна лібералізація суспільних поглядів сприяли їм у реалізації цих прагнень.

Список літератури:

1. Базанов В. А., Владимірова Г. А. “Русская колония” в Цюрихе // Советское здравоохранение. – 1969. – № 10. – с. 71–76.
2. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 281. – Спр. 193.
3. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 313. – Спр. 160.
4. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 319. – Спр. 227.
5. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 395а. – Спр. 155.
6. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 5035.
7. ДАК. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. ДАК. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 275.
9. ДАК. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 379.
10. ДАК. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 457.
11. ДАК. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 641.
12. Заблудовская Е. Д., В. А. Кашеварова-Руднева. – М, 1965. – 120 с.
13. Краткие сведения о Медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве. – К., 1913. – 40 с.
14. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880. – Спб., 1901. – 648 с.
15. Муратов А. А. Речь, произнесенная профессором А. А. Муратовым 23 сентября 1907 года при открытии медицинского отделения высших женских курсов в г. Киеве. – К., 1907 – 18 с.
16. Обзорение преподавания на Медицинском отделении при Высших Женских Курсах в г. Киеве на 1913-1914 учебный год. – К., 1913. – 23 с.
17. Рейн Г. Е. Акушерская клиника // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорско-

го Университета Св. Владимира (1834-1884) / Изд. под. ред. орд. проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 176-191.

18. Рейн Г. Е. Акушерские курсы для повивальных бабок // Историко-статистические записки... – С. 192-203.

19. Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 707. – Оп. 84. – Спр. 10.

20. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 84. – Спр. 63.

21. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 85. – Спр. 10.

22. Шабунин А. В. Женские врачебные курсы при Медико-Хирургической Академии и Николаевском военном госпитале (к 125-летию основания) / Под общ. ред. Г. И. Микиртчян. – Спб., 1997. – 68 с.

23. Щапов Я. Н. Русские студенты в западноевропейской высшей школе в начале XX века // Исторические записки. – М., 1987. – Т. 115.

24. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920: Матеріали, документи, спогади: В 3 кн. / Віктор Короткий, Василь Ульяновський (авт. -упоряд.). – Кн. 2 : Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – К., 2001 – 704 с. : іл.

25. Bankowski-Züllig M. Zürich – das russische Mekka // Ebenso neu als kühn. 120 Jahre Frauenstudium an der Univerität Zürich. – Zürich, 1988. – S. 127–146.

26. Die Matrikel der Universität Zürich 1833–1906(1914). – Zürich, 1999 (CD-ROM).

27. Neumann D. Studentinnen aus dem Russischen Reich in der Schweiz (1867–1914). – Zürich, 1987. – 270 s.